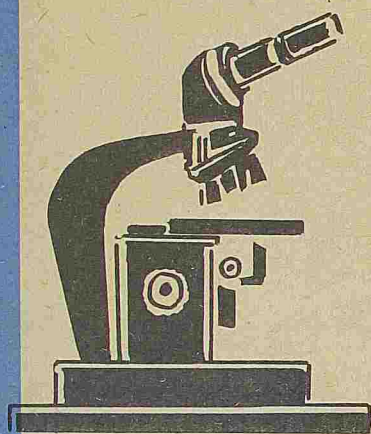
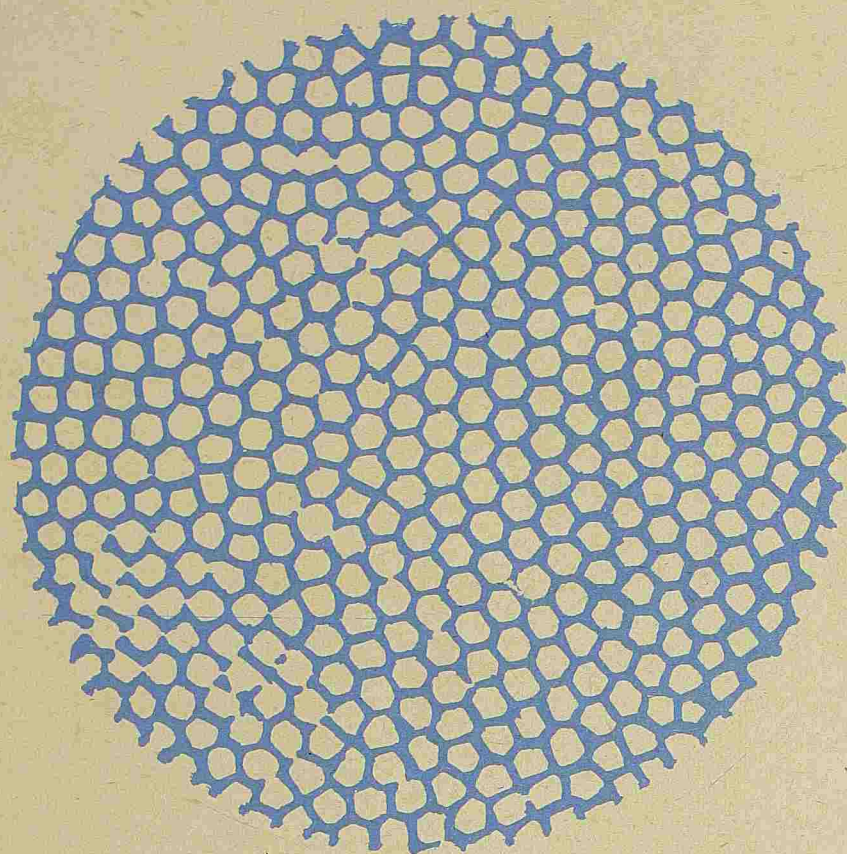

8
1985

ЕЛМ ВӘ ҺӘТӘТ

Ганзасар монастыры

Улу Азербайжан горпагы гəдим вə та-
рихи бахымдан гиймəтли абидəлəрлə чəх
зəнкинди. Инди бу абидəлəр дəвлəт тə-
рəфиндən горунур, онларын мұһафизəsi
вə бəрпəсы үчүн хејли вəсəит сəрф еди-
лир. Анчаг елə комплекслəр, мəсчид,
монастыр вə килсəлəр вардыр ки, онлар
нəдəнсə, хəртəрəфли тəдгиг олунмады-
ғындан аз өјрəнилмишди. Бундан исти-
фадə едən бə'зи алимлəр, хусусилə дин
хадимлəри белə абидəлəри «тəдгигат»
объектинə чевирлəр. Белəлəри бу аби-
дəлəрин јаранма тарихини, сəбəбини, он-
ларын хансы динə вə халга мəнсуб олдуг-
ларыны өз истəдиклəри кими изаһ едир,
халгы чашдырмага чалышырлар. Наггы-
да сəһбəт ачагағымыз Ганзасар монас-
тыры белə абидəлəрдəнди.

Диндарлар арасында «мүгəддєс Ганзасар мə'бəди»
ады илə танынан Хəзинəдаг монастыры комплекси
Мардакерт рајонунда, Вəнк кəндинин јахынлыгында
Ганзасар (Ганзасар) адланан тəпədə јерлə-
шир. Гала диварлары илə əһатə олунмуш монастыр
1216—1238-чи иллəрдə Чалалилəр сұлалəсиндən
олан Кијаз Гəсən Чалалдєвлə тəрəфиндən монастыр
комплекси вə албан христиан јепархијасынын мəр-
кəзи кими инша едилмишди.

Ҳазырда фырылдагчылар Ганзасар (Хəзинəдаг)
комплексини «мүгəддєслəшдиерəрəк» ондан дини
һисслəри гызышдырмаг, мөвһуматы вə хурафаты
јајмаг, халгы алдадараг газанч кəтүрмəк мəгсəдилə
истифадə едирлəр.

Чəмијјəтимизə зидд олан бу чүр һалларын гар-
шысыны алмаг үчүн һər шejдən əввəл Ганзасар мə'-
бəдинин тарихини арашдырмаг, онун тарихи сəчиј-
јəсинə, тəкамүл вə тənəззүл јолуна нəзər салмаг ла-
зымдыр.

Мə'лумдур ки, пајтахты Партав (Бəрдə) шəһəri
олан Гафгаз Албанијасы христианлығы гəбул етмиш
илк дəвлəтлəрдən бири олмушдур. Ерамызын икин-
чи əсриндə бурада христиан дини ичмалары јаран-
мышдыр. Дəрдүнчү əсрин биринчи рүбүндə исə ал-
бан чары Урнајр христианлығы өлкədə дəвлəт дини
е'лан етмишди. Бурада килсə дили кими, јерли
дилдən истифадə олунмушдур. Бу дилин əсасында
бешинчи əсрин əввəллəриндə албан килсə хадими вə
мүтəрчими Беннамин о вахта гəдər латын јазысын-
дан истифадə едən албанлар үчүн 52 һəрфдən ибарət
албан əлифбасы тəртиб етмишди. Албан чары
үчүнчү Вачəканын дəврүндə Партав (Бəрдə) шəһe-
ринин јахынлыгындагы Алујен адланан јердə чаг-
рылмыш (V əсрин икинчи јарысында) дини јығын-
чагда албан христиан килсəсинин ајрыча низамна-
мəsi һазырланыб гəбул едилмишди. Низамнаме

нин там мəтни гəдим албан тарихчиси Муса Гаған-
гатлынын «Ағван өлкəсинин тарихи» китабында ве-
рилмишди.

Һəмин дəврдə христианлыг өлкədə јајылмыш баш-
га динлəрə (атəшпəрəстлик, зəрдүштүк, мəздəки-
лик вə с.) нисбəтən үстүн мөвгедə иди. Гафгаз Алба-
нијасында христианлығын монофизит вə диафизит
голлары јајылмышды. Монофизит христиан албан-
лар ермəни—григорјан килсəсинə, диафизитлəр исə
Бизанспəрəст күрчү—православ килсəсинə јахын
олмушлар.

Əрəб истиласы вə Гафгазда ислам дининин јајыл-
масы илə əлағадар албан христиан килсəсинин вə-
зијјəти пислəшир. Əһалинин бир һиссəsi ишғалчы-
ларын зоракылығына дəзмəјиб исламы гəбул етмəјə
мəчбур олур. Өлкəнин дағлыг əразисиндə јашајан-
ларын бир гисми исə христианлыга садиг галараг
албан килсəсинин мөвгəјини сахламага чалышыр-
лар.

Бизанс православ килсəсини пислəмəклə мəшғул
олан григорјан каталикосы Илјанын јазылы ифтира-
сы əсасында əрəб истилачылары 704-чү илдə диафи-
зитизмə мейл едən албан руһанилəрини чəзаланды-
рыр вə јерли христиан килсəсинин мүстəгиллијини
лəғв едирлəр. Өлкədəки белə килсəлəри исə ермəни
—григорјан католикасатлығынын табелијинə ве-
рирлəр. Бүтүн бу дејилəнлəрə бахмајараг албан
христиан килсəси өлкədə өз спесифик хусусијјəтлə-
рини мұдафиə едир, ону һифз етмəјə чалышыр. Кил-
сəлəрин сајы азалырса да дини мүстəгиллик мейли
јашајырды.

VIII—XIII əсрлəрдə локал фəалијјəт кəстəрən ал-
бан христиан монастырлары өлкədə христианлығын
һифз етмəјə чалышан дини мəркəзлəр иди. Кичик
Гафгазын əлчатмаз јерлəриндə вə Бөјүк Гафгазын

этәкләрində фәалијәтдә олан белә монастырлар мисал оларак Гурмух (Гах), Хотавәнк (Кәлбәчәр) вә Хәзинәдағ—Ганзасар мә'бәди комплексләрини кәс-термәк мүмкүндүр.

Тәхмини һесабламалара кәрә, илк орта әсрләрдә Албанијада 30-дан чох монастыр олмушдур. Албанијанын килсә гануна кәрә монастыр тикмәк ихти-јары һөкмдарлара, каталикос вә јепископлара, һәм-чинин ајры-ајры али руһаниләрә верилрди. Ганза-сар монастырынын Хачын һөкмдары һәсән Чалал-дөвлә тәрәфиндән инша едилмәси дә бу чәһәтдән сә-чијјәвидир.

Албан монастырларынын өз ме'марлыг үслубу ол-мушдур. Илкин христианлыгын узунсов ибадәт залы олан килсә тикилисини VI—XIII әсрләрдән башла-јараг кениш саһәли базиликалар әвәз етмишдир. Ба-зиликанын кениш залы сыра сүтунларла бир нечә һиссәјә—нефә бөлүнү, онун шәрг һиссәси јарымо-вал формалы абсидә илә тамамланырды ки, бу мә'-бәдин меһрабы һесаб олунурду. Меһрабын јанында бир нечә чүббәхана ролу ојнајан бина чыхынтысы да тикилирди. Бинанын таваны исә күмбәзлә вә ху-суси сүтунлар үзәриндә гурулан зәнкханаларла та-мамланырды.

IX—X әсрләрдән башлајараг албан христиан ди-ни объектләринин дахили вә харичи көрүнүшү га-надлы хачы хатырлатмышдыр. Бу дөврдә «даирәви мә'бәдләр» адланан ибадәткахлар да кениш јайыл-мышды. Һазырда бунларын харабалыгларына Гут-гашен вә Гах рајонларында раст кәлинир. Албани-јанын христиан ме'марлыгынын ән күтләви форма-сы меһраблы вә меһрабсыз сөвмәләрди. Бунлар адәтән кичик ибадәтках вә карвансарај ролуну ој-најыбды. Сөвмәләрин диварлары бир гајда оларак зәриф нишандашларла бәзәдилирди.

Албанијада монастырлар мүрәккәб гурулушда ти-килирди. Албан раһибләри тәрәфиндән идарә олу-нан монастырлара баш мә'бәд, мөһәлли килсәләр, јатагханалар, каркүзар отаглары, китабхана, тәсәр-руфат отаглары, карвансарај, сәнәткар е'малатхана-лары, сөвмәләр вә с. дахил иди. Бир гајда оларак бүтүн монастыр комплекси мүдафнә дивары илә әһа-тә олунурду.

Монастырын Албанија мәншәли олмасыны кәстәр-рән чәһәтләрдән бири дә онун ме'марлыгындагы Халкедон мејилли (451-чи илдә Халкедонда чағрыл-мыш али христиан јыгынчагында гәбул едилмиш, ләкин ермәни—григорјан килсәсинин рәдд етдији диафизит чәһәтләр нәзәрдә тутулур) албан христиан

килсәсинә анд элементләрин варлыгыдыр. Монасты-рын јахынлыгында ајрыча јунан диафизит килсәси-нин харабалыгларынын олмасы исә Ганзасарын ју-нан православ килсәси илә әләгәсинин бир мүддәт давам етдијини кәстәрир.

Мә'лумдур ки, феодализмн инкишафы илә әләгә-дар Азәрбајҗанда бир сыра феодал дәвләтләри јә-ранмышды. Бунлардан бири, тәхминән, индики Дағлыг Гарабағын әразисини әһатә едән Хачын дөв-ләти иди. Азәрбајҗанын ислам динли дикәр феодал дәвләтләриндән фәргли оларак Хачында албан хрис-тиан дини һаким олмушдур.

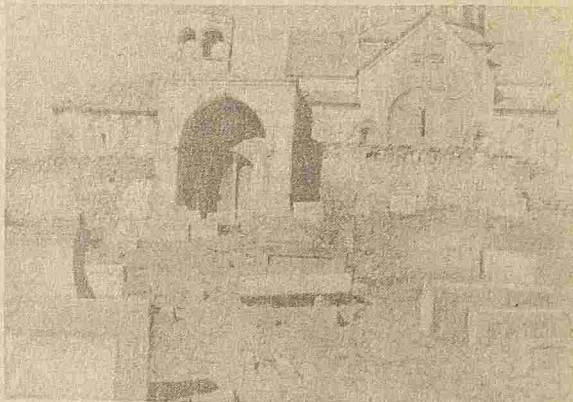
Академик И. А. Орбели јазыр ки, Гәдим Албани-јанын бир һиссәси олан Хачын кнјазлыгынын мәр-кәзи Хачынчај вә Тәртәр чајларынын вадисиндә јер-ләшмишдир ки, онун да башында көкү сасаниләрә гәдәр кеңиб чыхан бир феодал нәсли дурмушду. Бунларын ән көркәмлисә һәсән Чалал (Чалалдөвлә) олмушдур. Етнограф С. Лиситсијан да «Дағлыг Га-рабағ» (етнографик очерк) әсәриндә јазыр ки, Дағ-лыг Гарабағ орта әсрләрдә ермәниләшдириләнә гә-дәр Гафгаз Албанијасынын үзви һиссәси олмушдур.

Бу фактлар көрүндүју кими, һәмин әразидә јер-ләшән албан христиан дини объекти Ганзасарын ер-мәни—григорјан дининә мәнсуб олмасы һаггында сонралак јүрүдүлән фикирләри рәдд едир.

Ганзасар һаггында мә'лумат вермиш бир чох та-рихчиләр, хусусилә М. Бархударјан, Т. И. Тер-Гри-горјан, И. А. Орбели, С. И. Лиситсијан, јепископ III. Шахатуни вә башгалары һәмин әразинин Гаф-газ Албанијасына, монастырын исә албан христиан руһаниләринә мәхсус олдуғуну сөйләмишләр. Ганза-сар монастыры вә онун иншасы илә бағлы олан епи-график абидәләрин һамысында әрази Албанијанын бир һиссәси, Чалалдөвлә исә бу дијарын чары вә јахуд кнјазы адландырылып.

Һәсән Чалалдөвләнин гызы Мина-Хатун Хатра монастырынын диварында һәкк етдирдији јазыда атасыны «Албанијанын бөјүк муһафизәчиси», Ама-гу-Норванке вә Арагадзос монастырларындагы јазысында исә «Албанија чары», «Хачын вә Арран һөкмдары» адландырыр. Бүтүн бунлар Хачын фео-дал дәвләтинин Гафгаз Албанијасына мәнсуб олма-сы фактыны бир даһа сүбүт едир.

Ганзасар монастырынын конфессионал мәнсуби-јәтинә кәдикдә кәстәрмәлијик ки, һәсән Чалалдөв-лә бураны «Албанијанын баш монастыры» адлан-дырмышдыр. О, 1261-чи илдә Ганзасар монастыры-на бағышладығы шәхси јеванкелијасынын (инди

Ганзасар монастырынын үмуми кө-рүнүшү.

Ечмиадзин җамагатында (җамагатында) титул вә-
рәгиндә җазмышдыр: «...Мән, 1261-чи илин җаҗында
аллаһы севән ханым Мамканын (Һәсән Чалалдөвлә-
нин мәрһум арвады—А. Ә.) хатиринә бәзәдилмиш
бу мүгәддәс җеванкелиҗаны бизим Албаниҗанын шү-
асачан, мүгәддәс баш монастырына һәдиҗә едирәм».

Ганзасар монастырынын рәсми ачылышында
(1240-чы илдә) Албаниҗа каталикосу башда олмага
җедди җүзә гәдәр албан христиан кешиси иштирак
етмишдир. Ганзасар монастыры узун мүддәт албан
христиан дининин мәркәзи (җепархиҗасы), Албаниҗа
каталикосларынын игәмәткаһы олмуш, катали-
кослардан дөрдү (Җесај, Җеремия вә с.) өмүрләринин
ахырына гәдәр бурада җашамыш вә бурада дөфн
олунмушлар.

Бә'зи тәдигатчылар (И. А. Орбели вә б.) көстә-
рирләр ки, XII әсрин ахырларында Албаниҗа бир
дөвләт кими артыг өз варлыгыны итирмиш, җаваш-
җаваш унудулмаға бапшамыш, өз ады илә бирликдә
әразисинин дә чох һиссәсіндән мәрһум олмушду.
Һәлә бундан әввәлки әсрләрдә Албан әразисинин чө-
нүб һиссәсини ермәни дөвләти, гәрб торпагларыны
исә күрчү һөкмдарлары зөбт етмишдиләр. Бу җер-
ләрдә әһалинин ассимиляҗиҗасы кетмишдир.

Муса Гағангатлынын «Ағван өлкәсинин тарихи»
китабынын русча нәшринә җаздыгы киришдә мүасир
ермәни тарихчиси Ш. В. Смбаҗан антик вә орта
әср мәнбәләринә иснад едәрәк көстәрир ки, Албани-
җа әразисиндә албанлар, һелләр, негләр, силвләр,
мазкутлар вә б. таҗфалар җашаҗырды. Әләвә едәк ки,
бунларын һамысы (26 таҗфа) албан таҗфалары гру-
пуна аиддир. Ш. В. Смбаҗанын җаздыгына көрә,
игтисади чәһәттән керя галмыш бу таҗфалар Алба-
ниҗанын сиҗаси вә итгисади һәҗатында, куҗа әһәмиҗ-
әтли рол ойнамашлар вә «...христиан динини гә-
бул етдикдән бир аз сонра етник мәнсубияҗәтләрини
итирмишләр», җә'ни ассимиляҗиҗа олунмушлар. Өз
өлкәләринин сиҗаси вә итгисади һәҗатында албанла-
рын әһәмиҗәтли рол ойнамадығы һаггында мүәлли-
фин фикри илә разылашмасак да, Албаниҗа әһали-
нинин сиҗаси, итгисади вә дини тәзҗиг алтында assi-
милҗиҗа олунмасы һаггында әсаслы тарихи факты

гәбул етмәлиҗик. Һәмин просесин күчләнмәсиндә ер-
мәни—григорҗан вә күрчү—православ килсәләринин
ролу аз олмамашдыр.

Илкин феодализм дөврүндә Гафгаз Албаниҗасында
ермәни—григорҗан килсәсинин тә'сири хусусилә күч-
лү олмушдур. Нәһаҗәт IX әсрин сону вә X әсрин әв-
вәлләриндән е'тибарән Хачын һөкмдарлыгында әсас
килсә дили кими гәдим ермәни дили (грапар) гәбул
едилди. Бу исә һәмин әразидә әһалинин григорҗан-
лашма просесини күчләндирди вә ассимиляҗиҗа
просесинин әсасыны гоҗду. Бүтүн бунлара бахмаҗа-
раг кичик әразидә дә олса, албан килсәси өз мүстә-
гиллиҗини узун мүддәт горуҗуб сахлаҗа билмишди.

Бунунла белә һөкмдар Һәсән Чалалдөвләнин дөв-
рүндә албан Хачын дөвләти вә килсәси хеҗли дир-
чәлир. Бу заман Гарабагда, индики Мардакерт ра-
јонунун Вәнк кәндинин җахынлыгындагы дагда ал-
бан христиан дининин мәшһур Хәзинәдағ мә'бәди
(Ганзасар) инша едилир. Бурада албан дини җепар-
хиҗасынын мәркәзи җарадылмыш вә бу килсәнин һү-
гути вәзиҗәтини бир даһа дөгилләшдирмәк мәгсәди-
лә хусуси «Гануннама» тәртиб едилмишдир. Ләкин,
XIV әсрдән е'тибарән Хачын дөвләтинин итгисади вә
сиҗаси зәифләмәси албан килсәсинин мөвҗеҗинә дә
тә'сир етмишдир. О, ермәни—григорҗан килсәсинин
тәзҗигинә таб кәтирмәҗәрәк тәдричән әввәлки мөвҗе-
җини итирмиш, нәһаҗәт, 1836-чы илдә исә рус чариз-
минин хусуси фәрманы илә албан христиан килсәси
ләғв едиләрәк ермәни—григорҗан килсәсинин бир
голуна чеврилмишдир.

Демәли, Ганзасар мә'бәди өз мәншәҗи е'тибарилә
монофизит албан христиан дини монастыры вә җе-
пархиҗа мәркәзи кими инша едиләрәк әсрләр боҗу өз
спесификасына үҗгүн фәалиҗәт көстәрмишдир.

Јухарыда көстәрилән тарихи, сиҗаси, конфессио-
нал, ме'марлыг вә епиграфик фактлар Ганзасар мо-
настырыны Гафгаз Албаниҗасы мәдәниҗәтинин аби-
дәси, мәншә е'тибарилә исә албан христиан дини об-
јекти саҗмаға әсас верир.

Абдулла ӘҺӘДОВ,
фәлсәфә елмләри намизәди.